

Němci, německé právo a transformační změny 13. století

(Několik úvah a jeden závěr)

JOSEF ŽEMLIČKA

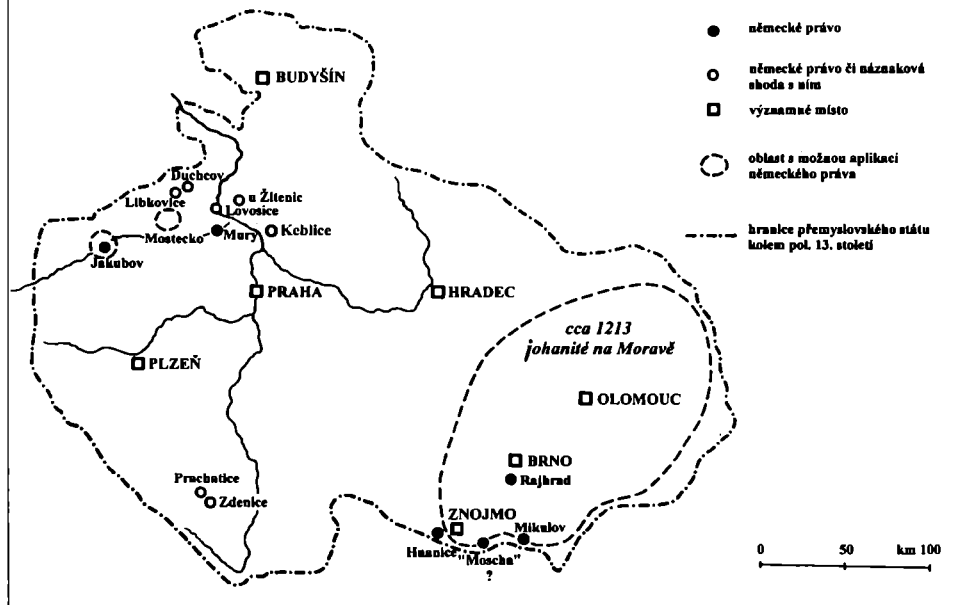
Staré a houževnatě se vracějící téma o podílu „Němců“ na rozmachu nejen přemyslovských Čech, ale též Slezska, Malopolska, Sedmihradska a dalších regionů střední a středovýchodní Evropy prošlo řadou názorů. Není třeba zdůrazňovat, že někdejší otevřeně nacionalistické přístupy ať z té či oné strany se staly minulostí a kromě řídkých extrémů je už nikdo nebere vážně. Seriózní výzkum dnes hledá příčiny kvalitativního zlomu, jímž v 13. století prošly také české země, v souboru vzájemně se podmiňujících transformačních jevů a v jejich propojování. Velká role při „rozhybání“ naturálně autarkního základu nesporně patří dynamizaci sídelních aktivit, zahájených na českomoravském území ve 12. století (Klápště 1994b, 9–59; Žemlička 2002a).

Ani „nadteritoriální“ pojetí ovšem neznamená byť dílčí rezignaci na sledování etnických průniků, konkrétně pro středoevropskou oblast šíření neslovanských kolonistů, převážně (ne však výlučně) „Němců“, pouze jim nabízí jiné místo v hierarchii procesů „změny“. V zemských i regionálních měřících má takové studium své trvalé opodstatnění a z jeho výsledků se dají přímo i zprostředkovaně odvozovat rozměry transformačních pohybů, jejich směrů a intenzity. Rekonstrukce etnických vazeb přitom naráží nejen na omezenou sdělnost písemných údajů, z nichž čerpají také filologické přístupy, ale i na metodické nejasnosti. Vstup hmotných pramenů na jedné a archeologie jako vědní disciplíny na druhé straně do badatelské praxe má tudíž nejen oprávnění, ale dříve či později se musí důrazněji prosadit, i když to nebude možné bez vyjasnění řady praktických i teoretických otázek. Kromě jiného to ukázala diskuse kolem tak řečených kolonizačních zemnic, jejichž interpretace se váže k otázkám etnicity prvních městských obyvatel, takže problém se jako takový stal předmětem mezioborového zájmu českých a německých badatelů (Brachmann–Klápště 1996, naposledy Procházka–Doležel 2000, 58).

O vystižení podílu „Němců“ na osídlení českých zemí předhusitského období se v minulosti pokusila řada autorit. Nejznámější a stále používané je dílo J. V. Šimáka (1938), z německých protějšků nelze pominout alespoň základní tituly E. Schwarze (1931; 1961, 27–111; 1987). K dispozici je několik historiografických přehledů, od dobových reakcí na „antikolonizační“ vývody B. Bretholze a jeho stoupenců (Wostry 1922, 1–168; Novotný 1937, 475–487) po aktuální nástiny hlavních badatelských směrů a výsledků (Leśniewska 1998, 31–38; Žemlička 1999a, 235–272; 1999b, 101–111). V souhrnných pojednáních i v místních sondách se však neustále vrací otázka spolehlivosti kritérií, jichž se při určování etnicity využívá. Zatímco z vyššího nadhledu může jít o detaily, které by nemusely podstatně ovlivnit celek, vyvstává problém v ostřejších konturách tam, kde se pohybujeme v lokálních úrovních.

Za vcelku spolehlivý ukazatel „německosti“ nebo slavinity se obvykle považují tvary místních (ale i pomístních) a osobních jmen. Samozřejmě záleží na okolnostech, v jakých formách a s důrazem na jaký akcent se takové jméno uchová (kancelářské prostředí, písař, fonetika aj.). Nicméně nechybějí ani další úskalí. Již řada názorů byla vyslovena na účet pěti knížat Čechů válčících v roce 872 proti franckému vojsku kdesi u Vltavy. Zaznamenal je fuldský analista v pořadí „*Zuentisla, Witislan, Heriman, Spoitamar, Moyslan*“, složitější je asi dodatečné připojení nejznámějšího z nich – Bořivoje v podobě *Goriwei* (Ann. Fuld. 76). Nás tu zajímá Heriman. Německou formu jeho jména nechal ve svých základních

ZMÍNKY O NĚMECKÉM PRÁVU V PŘEMYSLOVSKÉM STÁTĚ DO POLOVINY 13. STOLETÍ

dílech překvapivě bez povšimnutí B. Bretholz (1912, 62; 1921, 57), ačkoliv již před ním psal F. Focke, že čeští Slované žili kdysi pod vlastními „vévodou“ čili „Herimannem“, mezi něž měl patřit i Heriman z roku 872, stojící prý v čele Němců ze severních Čech (Focke 1887, 49–50). O tom, že nedílně patřil k svým českým knížecím druhům, není pochyb, a právem bývá zabudován do jejich řady. Své jméno měl nejspíše získat od francké matky (Třeštík 1997, 78; 2001, 158). Tady je všechno v pořádku a pokud bychom se nechtěli vracet k bretholzovskému vidění, není nad čím se pozastavovat. Ale buďme upřímní: kdybychom se s takovým nebo podobně znějícím jménem setkali v 13. století v některé ze svědečných řad pražských, brněnských nebo litoměřických měšťanů, automaticky bychom jej včlenili mezi „Němce“.

Pronikáme tím k otázce zvané smíšená manželství. Běžně je znala a využívala nejvrchnější patra středověké společnosti a pouhý náhled do genealogických tabulek Přemyslovců, Piastovců nebo Arpádovců to potvrdí, neboť sňatky mezi dynastiemi a panovnickými domy bývaly prestižní a politickou záležitostí. Od 13. století známe více detailů i pokud jde o šlechtu a měšťanstvo. Jako příklad z městského prostředí se dá uvést manželství brněnského měšťana Rudgera, podle jména „Němce“, s jakousi Hodavou, kteří v roce 1238 před Brnem zřizovali špitál sv. Ducha (CDB III.1, č. 197, s. 252–255; Vodička 1959, 161–204). Nevíme, bylo-li jejich manželství bezdětné (soudě z jejich štěrnosti patrně ano), případné potomstvo mohlo po nich však získat jména jak česká, tak německá. Svou roli mohla hrát dominance jednoho nebo druhého, možná jejich dohoda, ale přímočarý badatel, neznaje rodinné poměry, by v první možnosti mohl hledat důkaz o znenáhlém „počešťování“ vyššího brněnského prostředí, v druhé zase doklad o jeho trvajícím cizím rázu. Správnější je asi úvaha v tom směru, že v druhých, třetích i dalších generacích mohou osobní jména brněnských, pražských, jihlavských, budějovických i měšťanů odjinud v jistém výseku odrážet spíše pocity sousedské a příbuzenské vzájemnosti než být indikátorem „etnické“ skladby.

S odkazem na příklady, kdy jsou jako otec a syn vzájemně propojeni měštané německých i českých jmen, si byla omezené výpovědní kvality takového druhu pramene pro určování „nacionality“ zčásti vědoma již starší literatura (Zycha 1912, 175–179).

Jistěže odkaz na Rudgera a Hodavu nemůže ani vzdáleně nahradit průhled do etnických poměrů českomoravských středověkých měst ve vší složitosti. Tomu jsou věnovány jiné studie, pracující s vícerozměrným chápáním etnicity, národního vědomí a sebeuvědomění (nověji Mezník 1970, 5–31; Šmahel 1984, 231–254; Hoffmann 1992, 224–236; Žemlička 2002a, 394–399). Nastíněné poznámky nemají zpochybňovat vše dosažené, jen chtějí upozornit na problémy etnického „přiřazování“ s dovětkem, k jak barvitým situacím mohlo v reálném životě docházet a jak jednosměrné mohou být horizonty našeho poznávání.

Na rozdíl od měst není soustavněji zpracováno „urození“ prostředí, třebaže například pro Slezsko se učinilo mnoho více (Cetwiński 1981, 40–85; Jurek 1996; 1998, 21–48). Dobře víme, že již odedávna pobývali v okolí Přemyslovců cizí bojovníci, hodnostáři, služebníci, kněží. Knížata a králové jim někdy svěřovali nevďěčné funkce vyžadující oddanost a věrnost, jak naznačují purkrabí z Přimdy Bernard a po něm „řezník“ Konrád Šturm, věznilé budoucího Soběslava II. (Vincencius, 419; Jarloch, 452). I později zajížděli cizí jedinci do českých zemí buď příležitostně, jako urození „z Němců“ (*de Thevtonicis*) rozhojňující v květnu 1238 průvod krále Václava v Plasech – purkrabí z Altenburku, Konrád ze Steinbachu, Hervík „de Dycin“, Bernard s bratry Konrádem a Rynartem a další (CDB III. 1, č. 188, s. 235). Jiní setrvali v panovníkově okolí déle a uměli z toho od časů Václava I. majetkově těžit, jako známý Ojír z Friedberka nebo v bouřlivých letech 1248 a 1249 Erkenbert ze Starkenberka. Přes Václavovu náklonnost k cizím vzorům se však po celou dobu jeho vlády, ani v jejím dramatickém závěru, „cizinci“ v nápadnější míře neprodrali k přednějším a výnosným úřadům, které si pro sebe vyhrazovali domácí předáci (Sovadina 1995, 3–40; Žemlička 2002a, 403–404).

Královský dvůr a jeho proměnlivá skladba, vstřebávající do sebe také vnější živel, byl viditelným místem koncentrace cizích rytířů, služebníků nebo vůdčích patricijů. Nešlo jen o „Němce“, i když převládali; stranou nezůstávali ani Židé nebo Románi. Ale „výměna jazyka a krve“ se uskutečňovala také v pohraničí. Zájemci z Rakous neváhali jako *hradčané* „sloužit“ znojenskému hradu. V jeho okruhu se někteří usazovali. Slušných pozic dosáhli na moravském jihu páni z Trnavy/Thürnau (Plaček 1997, 79–92), Šenkenberkové čili Pincernové, Sirotci čili Orphani nebo Weisen (Drabek 1966, 292–332). Na staletí se vepsali do osudů Moravy a hlavně Mikulovska Lichtenštejnové. V třicátých letech 13. století povzbudili kolonizaci Novojicka a Příborska porýnský Hückeswagenové. Vstupem Bruna ze Schauenburka na biskupský stolec v Olomouci v roce 1245 začala výstavba ministeriálního systému, v němž se uplatnili Fulštejnové (Bolina 1986, 565–584; Kouřil–Prix–Wihoda 2000, 133–140). Pronikání z Míšeňska a Lužice byl otevřen sever Čech. Využily toho rody purkrabích z Donína, Bibrštejnů, Šumburků a jiných (v souhrnu Sedláček 1997; 1998).

Osobní a příbuzenské styky rodů usedlých po obojí straně hranice nezůstávaly bez vlivu na skladbu křesťanských jmen. Od konce 12. století se s tím setkáváme v pohraničí. Zatímco „velké“ rody těmto novotám, jak se zdá, nepřály (Vítkovci, Markvartici, Ronovci aj.) a Hrabšiči se jim vyhýbali, objevují se německé formy v prostředí nižších *milites*. Okolo poloviny 13. století opakovaně vystupuje Radoslav z Prostiboře (u Stříbra) se syny Jindřichem a Vintífem, souběžně s nimi Gumpert se syny Zdeslavem a Dobrohostem (CDB IV.1, č. 155, s. 256, č. 204, s. 367). K západoecké hranici mívá údaj o Arnoštovi, bratrovi Hroznaty Tepelského (Kubín 2000, 83). Neskrývají se za tím jen ryze módní výkyvy, ale také vlivy manželek pocházejících z míšeňského, falckého, bavorského či rakouského prostředí. Jak ukazuje sonda z raně středověkého Míšeňska, rovněž na odvrácené straně hor nechyběla slovanská jména. Právě tady však měla jiné podloží, neboť nelze odhlížet od etnických základů historického Nišanska (Schrage 2000, 1–18).

Německá osobní jména v řadách šlechty se někde soustřeďují i v českém vnitrozemí, ilustrativně například v okolí plaského kláštera. Patřila sem rodina zvaná z Potvorova, kde

se koncem 12. století vzpomínají Gumpoldovi synové – Kuno, Dětleb a Gumpold. Kuno měl za manželku Anežku, zřejmě dceru některého z okolních *militēs* a známou příznavkyni plaských cisterciáků (CDB I, č. 296, s. 266, č. 342, s. 309, č. 344, s. 311; II., č. 48, s. 44, č. 113, s. 108). K této rodině se v první polovině 13. století dále hlásí Závíš a opětovně Gumpold (CDB II, č. 187, s. 173–174; CDB III.1, č. 61, s. 65), jiná jména Potvorovských se dají označit jako obecně křesťanská (CDB III.2, č. 226, s. 304). Kolem Plas již počátkem 80. let 12. století dále vystupují jakýsi Litvín se synem Gotpoldem, Vintř syn Vilharda, Gotšalk z Olešné (CDB I, č. 296, s. 266), v roce 1183 a 1184 jsou to Heřman syn Viléma a s ním v roce 1192 snad i Konrád syn Šturma (CDB I, č. 300, s. 270, č. 301, s. 271, č. 304, s. 274, č. 336, s. 307). Rozsazení nižší šlechty německých jmen kolem Plas zavdalo podnět k hypotéze, zda sami plaští cisterciáci nepovolali tyto lidi z okolí svého mateřského sídla ve frankém Langheimu (Weizsäcker 1921, 46–47).

Aby nezanikli ani další rozměr středověkého chápání „národních“ společenství, kdy se usedlý cizinec sám začal identifikovat s novou vlastí, netřeba uvádět jen obecně známý případ milevského opata Jarlocha (Florja 1988, 109–122), ale je možné využít i poznatků ze slezského a míšeňského prostředí, kdy se „Němec“ žijící ve Slezsku stával pro někdejší krajany „Polákem“, a opačně (Cetwiński 1986, 157–169). Na téma etnické a jazykové přílušnosti nejen měšťanstva a šlechty, ale také osazenstva klášterů nebo kapitul se dá i jinak uvažovat do značné šíře, nicméně pro další národnostní vývoj byly v perspektivě důležité zejména poměry na venkově.

Nebyla to teprve doba Přemysla Otakara II., která se podle F. Palackého zahájila kolonizací nesenou „Němci“. Již dříve pronikaly na českou půdu skupiny německých osadníků, klíčících hvozdy na protilehlé straně hraničních horstev. Touto cestou byla před koncem 12. století ztracena větší část Vitorazska, podobné jevy se odehrávaly na pomezí Chebska a již českého Sedlecka (Loketska), asi na přelomu 12. a 13. století přicházela do masovějšího styku s kolonisty z rakouského a bavorského Podunají jižní Morava. Kontakty a průniky sílily. Na severozápadě Čech se před polovinou 13. století objevují místní jména německých tvarů a také jinde se množí známky o tom, že dříve zdánlivě hermetická hranice Čech se stává minulostí. Mohutněl proces, označovaný tradičně jako německá, velká nebo rcholně středověká kolonizace (k terminologii Boháč 1982, 359–373; Klápště 1988, 93–111). V návaznosti na dřívější období pokračovalo dosídlování vnitrozemských plošin a pahorkatin domácím lidem. Pohraniční oblasti se zároveň stávaly svědkem kolonizačních aktivit, pro něž byly příznačné jak tvary čerstvě zakládaných sídlišť i jejich plužin, tak ujímání nových stáupň organizačních forem venkovského života. Především tyto regiony se vyznačovaly stoupajícím podílem cizích, hlavně „německých“ osadníků. Na řadě míst se oba způsoby prolínaly a vzájemně překrývaly, takže se dá mezi nimi sotva vést přísná dělicí čára (souhrnně Žemlička 2002a, 210–263).

Byla to zároveň doba, kdy celá společnost procházela zásadní „změnou“. Hovoříme o první polovině 13. století. Již koncem předešlého věku se pod hospodářskými a sociálními tlaky uvnitř společnosti začaly lámat jistoty benefičiárních časů, jejichž páteří byla upadající hradecká soustava. Ne již správní hrad (*civitas*) a suma požitků, daní, robot a dávek, které se k němu vázaly na teritoriu přilehlé provincie, aby dále odplývaly knížeti i dvorským a hradeckým benefičiářům, ale pozemkové majetky šlechty a církve vytrhávané z knížecího, zeměpanského či chceme-li „státního“ vlastnictví se stávaly organizačním pilířem dalšího vývoje. Dvorští a hradeckí benefičiáři se přestávali spokojovat s rolí jakýchsi „správců“ knížecího a zeměpanského jmění a usilovali o tvorbu vlastních pozemkových držav. Příležitosti nabývaly zejména kastelánské úřady. Výsluhami, dary, ale i uzurpací knížecích majetků a jejich postupnou kolonizací vznikaly domény Hrabišiců, Vítkovců, Ronovců, Markvarticů a dalších. Statky, požitky, lidé, újezdy i vesnice, které úředníci a benefičiáři dříve z titulu své „služby“ pouze spravovali, přecházeli do jejich soukromého držení. S jistou obrazností se dá hovořit o první velké „privatizaci“ českých dějin, v jejímž průběhu se dřívější benefičiář, žijící z kolektivně „vydobytych“ a knížetem přerozdělených daní, bře-

men a pokut měnil v pozemkovou vrchnost. Obdobné zájmy, totiž vyjímání „svých“ lidí, požitků a příjmů z dosahu správních hradů a jejich úřednictva, sledovala rovněž církev. Úplně do jiné polohy se tím vším přeskupovala dispozice nad půdním fondem. Namísto posloupnosti kníže > *správní hrad a jeho zdroje* > *beneficiář (popř. církev)* vznikal nový model, v němž dominoval vztah *vrchnost (světská, církevní)* > *poddaný* zastřešený panovníkem. Dělo se tak v členitém a mnoha brzdnými momenty poznamenaném procesu, který se v zemských modifikacích a časových rovinách prosazoval od 11. století na teritoriu latinské západní a posléze střední Evropy. Výsledek byl impozantní. Během tří čtyř lidských generací prošla monarchie Přemyslovců transformací, která změnila její existenční podstatu. Proces zahájený v druhé polovině 12. století kulminoval za Přemysla Otakara II. a Václava II. a dozněl za prvních dvou Lucemburků (srovnej Klápště 1994b, 9–59; Žemlička 1997, 265–309; 2002a, 615–625).

Motorem, který rozhýbával strnulou naturální autarkii knížecí doby, byl čilý kolonizační postup. K průvodním znakům této etapy patřilo dobývání nové půdy a zakládání sídlišť vně tradiční sídelní ekumeny, kam jen chabě sahal vliv hradu a jeho úředníků, zato se tu časem stále razantněji opevňovala vznikající pozemková šlechta a podobně klášterní vrchnosti. Nové hospodářské aktivity rozbíjely svíravé bariéry hradského systému. Původně celistvé a „svému hradu“ podléhající obvody se pod těmito tlaky drolily a rozpadaly, neboť majetkově emancipační proces nezůstával ohraničen a přesouval se v různých formách i dovnitř starého sídelního území. Ulehčovala to „schizofrenní“ role přednějších beneficiářů, kteří na jedné straně stále ještě těžili ze svých hodností a úřadů, na druhé však hleděli „své“ vznikající državy zabezpečit před vpády a „nájezdy“ (řečeno slovy doby) svých níže postavených druhů, oněch komorníků, vilíků a dalších beneficiářů. Právě tento rozpor se hrál jistou roli v povstání královice Přemysla proti otci Václavovi z let 1248 a 1249. Snad byl dokonce jakýmsi posledním vzednutím tehdy parazitujících beneficiárních složek, o jejichž „služby“ již nestál ani panovník (Žemlička 1985, 564–586 a jinde, odlišně Vaníček 2000, 371–387).

Půlobrat od „beneficiárního“ typu k novému modelu uvolňoval cestu těm právně organizačním nástrojům, které s ním měly souběh. Pozornost k sobě přitahuje imunita, skrze níž zvláště církevní ústavy rozměňovaly existenční prostor hradské soustavy. Svými dopady se jí nápadně blížilo městské zřízení, „osvobozující“ areál městské obce od nároků provincionální správy. Imunita, jejíž začátky sahají do pozdní antiky, se stala instrumentem známým v latinském světě, ale s vynikající rolí právě ve střední Evropě (obecně Hirsch 1913; LThK 1996, 434–435; LdMit 1999, s důrazem na českopolské prostředí Vaněček 1933–1939; Matuszewski 1936; Žemlička 1997, 292–296). Také mladší městské zřízení, tvořené souborem několika prvků a znaků, se tu uplatnilo nezaměnitelným způsobem (o něm J. Kejř 1998). Ale jak s imunitou a městským zřízením souvisí další výrazná právně organizační instituce té doby, totiž německé právo? Mělo jen technické a právně sociální dimenze, nebo se dá jeho význam posuzovat i v jiné rovině? Celá otázka je o to závažnější, že se v ní kříží i etnické aspekty.

Spory o náplň, šíření a význam německého práva prošly již od 19. století vleklými diskusemi. Tradiční pojetí ho označovalo za nedílný průvodní jev *německé východní kolonizace* (klasicky Kötzsche–Ebert 1937, nověji Higounet 1990). Ale jak začal ukazovat moderní výzkum a jak shrnul polský medievista Benedykt Zientara, nebylo jakýmsi svodem zvyklostí germánských kmenů, jímž by se řídili kolonisté odcházející na východ. Ještě než se ocitlo za Labem, mělo složitou předhistorii. První z jeho větví vznikala na březích Severního moře. V 11. století zahájily vrchnosti s pomocí fríských „hostů“ vysoušení mokřin nizozemského pobřeží, v další fázi holandských a vlámských osadníci vnikali na německý severovýchod a do Polabí. V Sasku, Braniborsku a Míšeňsku nacházeli dobré životní podmínky. Mísili se tu s Valony, Frísy a Sasy. Ti všichni si z domovů přinášeli své zvyklosti a s vědomím východoněmeckých markrabat a biskupů získávali osobní výhody, takže okolo poloviny 12. století se začalo hovořit o „právu Holanďanů a Vlámů“ (*ius Hollandicum, ius*

Flamingorum). Časem se „jejich“ právo ujímalo mezi saským lidem. Druhý kolonizační proud mířil z jihu. Ze Švábska a Hesenska postupoval skrze Franky a Míšeňsko do Slezska. Zatímco osídlení na holandsko-vlámském právu se uplatňovalo v nížinách, vynikla kolonizace na franckém právu (*ius Franconicum*) čilým mýcením lesů. Obě práva se setkala v Míšeňsku. Počátkem 13. století vstoupila na půdu Slezska, kde se slévala v tak řečené německé právo. Přinášeli jej němečtí osadníci, povolávání kláštery a knížaty k rozhojnění důchodů z neosídlených míst. Zásady práva tkvěly v osobní svobodě, v dědičném užívání gruntu, v odvádění sjednaných platů a nižší soudní autonomii. Uživatelé práva se těšili lepšímu postavení než ostatní rolnictvo, v jejich prostředí se šířily pokročilejší sídlištní typy a technické vymoženosti. V zakládaných vesnicích se měřilo v lánech (*hufe*), z nichž se odváděly sjednané povinnosti. A jako saský sedlák rád přijímal „lepší právo“ Holanďanů a Vlámů, také slovanský rolník se chtěl přiblížit německým sousedům. Nebránily se ani vrchnosti; vždyť nové právo podněcovalo rozvoj peněžního hospodaření. Na „novém“ právu se začaly vysazovat slovanské vesnice. „Právo Němců“ (*ius Teutonicorum*) se měnilo v „právo německé“ (*ius teutonicum*), kde již náboj etnicity dostával jiný rozměr (Zientara 1978, 119–148; 1980, 231–246; 1981, 43–57, srovnej i Piskorski 1990; A. Körmendy 1995).

Takový pohled může mít obecnou „středoevropskou“ platnost, ale nekritická aplikace na české a moravské podmínky není bez problémů. Jak se zdá, dříve než do Čech vstoupilo německé právo na Moravu. Nejspíše okolo roku 1213 vydal markrabě Vladislav Jindřich listinu, v níž johanitům povolil, aby mohly své državy osazovali jakýmikoliv lidmi a ti že mají bez překážek užívat práva Němců (*iure Theutonicorum... utantur*). Nadto jim promínil poplatek za mír i jiné dávky, neboť „mají míti ve všech věcech bezpečnou svobodu jako Němci, právo pevné a trvanlivé“ (*ius stabile et firmum*). V čem měla řečená práva konkrétně spočívat, dokument neříká. Listina věcně souvisí s privilegiem z 31. prosince 1213, v níž Vladislav potvrdil svatojanským rytířům statky na Moravě (*in tota Moravia*) a udělil jim imunitu po vzoru Velehradu. Ještě téhož dne stvrdil dokument král Přemysl s vypočtením částí Moravy, kde se johanitské državy nalézají (*in Olomucensi, in Znoemensi, in Brenensi, in Golessicensi provinciis*). Všechny tři dokumenty tvoří líc a rub jednoho zámyslu, jehož cílem bylo vytvořit johanitům na Moravě co nejlepší podmínky, proto se dá předpokládat i jejich časové sepětí (CDB II, č. 385, s. 432–433, č. 109, s. 103–104, č. 110, s. 104–106, srovnej Jan 1992, 199–205, k prvním údajům o německém právu Žemlička 2002b, 14–19).

Do druhého desetiletí 13. století náleží i donace velmože Rudgera premonstrátům z Louky. Jeho štědrostí získali „zvykem německým“ (*more teutonico*) desátky z vinic u vsi Hnanice na jih od Znojma, což potvrdil markrabě Vladislav za účasti olomouckého biskupa Roberta. Snad to byla jakási pojistka před eventuálními nároky dárcе nebo jeho příbuzných (CDB II, č. 28, s. 25–26). Obdobně se nechá vyložit další údaj z jihomoravského přfhraničí. V listině z prosince 1237 vydané v rakouském Laa darovali členové rodu Sirotků (Orphani) premonstrátkám v Kounicích kapli v jakési vsi „Moscha“ s desátky z téže vsi „podle obyčeje zvyku Němců“ (*consuetudine Theutonicorum institutis*). I tady mohlo jít o zpevnění vlastnických práv (CDB III.3, č. 289, s. 407–408). Nicméně pro šíření pojmu německého práva byl v dalším vývoji závažnější severní směr, přičemž se uplatňoval kulturní rozhled některých řeholí a řádů. Premonstráti totiž stáli v čele právně organizačních novinek i v Čechách. Svědčí o tom soubor tří králových listin Doksanům.

V roce 1226 vydal Přemysl Otakar I. pro doksanské premonstrátky cennou listinu. Kromě výčtu majetků a požitků od Přemyslovců i soukromých donátorů obsahuje hospodářskou a soudní imunitu. Král zároveň povolil „vylepšit ves Mury právem německým kvůli špatnosti a nestabilitě dnešní doby“ (*villam ipsorum in Mur iure theutonico decrevimus roborari propter maliciam et instabilitatem moderni temporis*). Mury, ležící na ostrově řeky Ohře blízko Doksan, zanikly ještě během středověku a zbyl po nich jen kostel sv. Klimenta. Z textu vyplývá, že německé právo se nevztahuje obecně na klášterní državy, ale výlučně na Mury, jejichž obyvatelé tím získávali jisté nadstandardní postavení. Konkrétní náplň však uniká. Mohlo jít o důraznější vynětí z pravomocí místních úřadů, což by záro-

veň uvolňovalo fiskální šroub státu a podnítilo živější hospodářskou odezvu. Jaké právně sociální změny mohli hospodáři z Mur očekávat, není z této letmé zprávy ani z jiných údajů zřetelné. Nic nesvědčí, že by se vysazení nějak účastnili „Němci“. Sám region u Doksan byl odedávna součástí tradiční ekumeny. Lokace je proto spíše dokladem, jak brzy německé právo vstupovalo na staré sídelní oblasti (CDB II, č. 286, s. 281; Pražák 1955, 159–203; Tomas 1983, 75; Kotyza–Smetana 1991, 611–632).

Další akce následovala roku 1232. Václav I. tehdy udělil doksanským premonstrátkám svolení zříditi město s trhem v místě zvaném Kynšperk (*fundandi et ponendi civitatem in quodam loco, qui Cuningberch vocatur, et habendi forum ...*). Je to Kynšperk nad Ohří v Sedlecku zvaném později Loketskem. Ponechme stranou, zda prvotní městské sídliště využilo areál pravěkého hradiště Starý Zámek u Kolové, aby se brzy za nevyjasněných okolností přesunulo do jádra nynějšího Kynšperka, nebo k realizaci záměru v té chvíli nedošlo. V každém případě máme před sebou nejstarší známý právní doklad o městské lokaci z Čech. Budoucí obec se měla těšit „všemu právu“, jehož užívala jiná města království, v jurisdikci měla podléhat králi a doksanskému proboštovi. Těmito právy nemohlo být nic jiného nežli základní prvky i v Čechách se již šířícího městského zřízení (CDB III.1, č. 26, s. 24–25; CIM IV.1, č. 1, s. 13; Velímský 1992b, 105–148; Kejř 1998, 92–93, 122–123).

Další výsada pro Doksany mířila opět na Sedlecko, kde jim patřily na Ohří ležící újezdy Velichov a Vojkovice. Roku 1234 král Václav doksanským řeholnicím povolil, aby nepochybně starší ves Jakubov, vyňatou z příslušnosti k hradu v Lokti, vysadily na německém právu (*sub iure teutonicali locandam*). Současně se vzpomněla již provedená vysazení jiných okolních doksanských vsí, snad Velichova, Vojkovic a Damic, takže i v této části Poohří, kam od sklonku 12. století osady „Němců“ ojedinele pronikaly, německé právo zdomáčňovalo v etnicky českém prostředí. Listina z roku 1234 dále naznačuje, že rovněž na okolních královských majetcích se uplatňovaly „německé“ řády, jejichž svobodami se měli řídit právě doksanští lidé (CDB III.1, č. 65, s. 68–69; Vacek 1921, 179–180; Fiala 1992, 60–62; Klápště 1994a, 181).

Jak vidět, tak nejstarší přímé doklady o německém právu jsou řídké a obtížně srovnatelné. Obvykle se neváží k budování nových sídlišť, ale k úpravám stávajících poměrů. Není to ještě „právo“ s jasně definovanými záměry, jak ho znají druhá polovina 13. a průběh 14. století. Pod *ius teutonicum* někde, zvláště na jižní Moravě tušíme spíše snahu zaštitit se „lepší“ právem tam, kde se jednalo o zpevnění soukromě majetnických práv tvořících se vrchností. Zdá se to potvrdovat také výsada pro rajhradské benediktiny z roku 1234, kdy markrabě Přemysl osvolobil jejich zdejší trh od svých úředníků a zároveň potvrdil trhové právo „vsi Rajhradu“, které se tu zve „německou svobodou“ (*iure forensi, prout ubique teutonice libertatis est*). Tímto nevšedním obratem klášter opět asi jen posiloval stabilitu uděleného práva, v tomto případě trhového (CDB III.1, č. 90, s. 105). Zdůraznění práv nového vlastníka nejspíše sleduje též obrat o postoupení Mikulova Jindřichovi z Lichtenštejna markrabětem Přemyslem „podle práva a zvyku německého“ (*secundum ius et consuetudinem Theutonicam*) z listopadu 1249 (CDB IV.1, č. 157, s. 258–259 *ff.*, č. 174, s. 285–286).

Někde se uplatňovalo až v druhém sledu velkoryse chystané akce. Naznačuje to listina z roku 1229 pro Vyšehrad. Kapitula tehdy propůjčila své statky v Zdenicích u Prachatic „lenním právem“ (*iure feudali*) Jindřichu Sasovi a jeho dědicům s podmínkou, že tam zřídí dvě vsi. Lokátor se stal leníkem kapituly. Hospodáři plánovaných vsí (*possessores*) se měli těšit deseti létům „svobody“ a pak odvádět kapitule po solidu pasovských denárů ročně „tím právem“ (*eo iure*) jako proboštovi lidé v Prachaticích. Pokud se tím rozumělo německé právo, byl by to jeden z nejstarších dokladů spojený snad s příchodem bavorských osadníků. Pro absenci dalších zpráv není zdar podniku jasný (CDB II, č. 329, s. 335–336; Šimák 1938, 1046–1047, k zákupu na vyšehradských statcích Čechura 1997, 37–62).

Ne náhodou se další údaje o právně organizačních a strukturálních změnách, v nichž se jako vsřičný normativ nejlépe mohlo uplatnit německé právo, soustřeďují v místech, kde

již před polovinou 13. století začínala přestavba osídlení. Zároveň to jsou regiony, které odedávna tvořily páteř zemské ekonomiky a v nových podmínkách se dají charakterizovat jako „oblasti dynamického rozvoje“ (Žemlička 2002a, 621–623). Právě tady se nabízely prvkům německého práva nejlepší možnosti uplatnění. Mezi takové regiony se vřadilo staré Bílinsko-Bělsko. Ačkoliv se v příslušných dokumentech německé právo výslovně neuvádí, tak opatření, která jsou v nich popsána, s jeho později dokládanou náplní souznějí. Darem Všeбора z mostecké větve Hrabšiců získali jistý majetek v okolí Mostu božehrobci z pražského Zderazu, což jim roku 1238, snad brzy po donátorově smrti, stvrdil biskup Bernard. Listina je známa z českého překladu 15. století, což komplikuje interpretační souvislosti. Podle jejího znění měl Zderaz užívat několik vesnic (Lipětín, Vrchoslav, Kopisty, Ves svatého Václava), které, jak se zdá, měly v té době za sebou vnitřní přestavbu. Svědčily by o tom dávkvy v obilí a „s platem po pěti šilincích peněžích dobrých a čistých, věrdunk stříbra aby vážili“, což se mělo odvádět „ze všech malých lánuov“. Tak časný příklon k tržní peněžnímu vztahům byl jistě urychlen formováním královského města Mostu a jeho hospodářskými styky s hornickým Freibergem na saské straně Krušných hor (CDB III.1, č. 191, s. 239–242; Vacek 1920, 134; Klápště 1994a, 22–23; Velímský 1992a, 326–329).

Tyto změny a zvláště fungující trh potvrzuje následný údaj z oblasti hrabišického vlivu. Někdy před rokem 1240 koupil opat Slavek od jakéhosi svého příbuzného jménem Václav pro oseký klášter ves Libkovic. Přitom asi došlo k změně platebních povinností místních sedláků, kteří se nadále měli řídit polními a obilními mírami podle vzoru „Tocova“ (*qualis in Tokczaw haberi consuevit*), to jest Hrabšína přerůstajícího v Duchcov. Ještě dříve než Libkovic by právě Hrabšín zásahy transformační změny, buď přímo nebo zprostředkovaně spojené s německým právem. Libkovicé dávkvy se měly odvádět v peněžní, naturální a robotní formě z lánu (*mansus*). Změnu vlastníka asi provázelo nové uspořádání vesnice i jejího „katastru“. Tehdy asi vznikla dlouhá pravidelná ves s dvojí řadou protilehlých usedlostí a rozsáhlou pásovou plužinou (CDB III.2, č. 261, s. 356–357; Vacek 1919, 179; Klápště 1994a, 132–134).

Jen středohorské kužely dělilo staré Bílinsko od Litoměřicka, kde právě zahajovali své aktivity litoměřičtí měšťané. Smlouvou mezi vyšehradským proboštem a měšťanem Jindřichem z prosince 1234 se Jindřich (je označen jako „nacione Theutonico“) zakoupil na jednom proboštově lánu mezi Litoměřicemi a Žitenicemi. Za to měl ročně odvádět tři věrdunky stříbra. Stalo se tak „právem dědickým“ (*iure hereditario*), čemuž se mělo těšit i Jindřichovo potomstvo. Ačkoliv jde věcně o formu pronájmu, dá se s vzhledem k okolnostem vyložit i jako náběh k německému právu (CDB III.3, č. 281, s. 398–399).

Podle další zprávy z roku 1248 (dochována v českém opisu z 16. století) postoupil Ronovec Jindřich, „purkrabí“ v Žitavě, litoměřickému měšťanovi Hertvíkovi „právem dědičným“ ves Lovosice za roční plat hřivny stříbra z lánu. Výjimkou byl jeden svobodný lán. Patrně záleželo na Hertvíkovi, za jakých podmínek ostatní poplatné lány zhodnotí. Dokument vyzrazuje Hertvíkovo úsilí o intenzifikaci zemědělské, zvláště obilnářské výroby v litoměřickém okolí. Nevíme, jak dalece stačil Hertvík své plány uskutečnit, neboť v roce 1251 prodal Smil z Lichtenburka ves Lovosice klášteru v míšeňské Alzelle. Dalším litoměřickým měšťanem, kterýrazil nové způsoby podnikání, byl Jan syn Herbertův. V srpnu 1249 zakoupil od krále Václava ves Keblice za 100 hřiven stříbra. Měl tu svobodně držet jeden statek (*alodium*) s vinicí, zbytek mohl prodávat spoluměšťanům s tím, aby z každého lánu (*de suo manso*) platili po půl hřivně králi do sumy 10 hřiven. Až poté se měl plat zřejmě převést na vlastníka, tedy na Jana a jeho dědice. Sám Jan se tím pádem stával pozemkovou vrchností, která půdu emfyteuticky postupovala dalším zájemcům (CDB IV.1, č. 147, s. 245–246, č. 170, s. 276–277, č. 220, s. 384–386, s různými akcenty Lippert 1898, 179–182; Zycha 1914, 564–565; Šimák 1938, 653–655).

Všechny uvedené příklady jak z Moravy, tak z Čech jsou samozřejmě jen parciálním výsekem (nevíme ovšem, jak velkým) ze skutečného množství tehdejších udělení němec-

kého práva nebo jemu se blížících forem (viz příloženou mapku s geografickým rozložením těchto zmínek). Německé, potažmo emfyteutické právo však nepochybně nabíralo dech a prokazovalo, že bude účinným pomocníkem též při strukturálních změnách středověkého osídlení (jeho koncentrace, úpravy areálů vesnic a pluzin), blízce souvisejících s celkovou transformací společnosti. K výrazným rysům tohoto procesu, jehož těžiště leželo ve 13. století a který se protáhl do lucemburského období, patřily urbanizace, formování městských regionů a dynamizace tržně peněžních vztahů, opřené o možnosti nabízené stříbrným bohatstvím českomoravských hor a reformami v mincovnictví (souhrnně Žemlička 2000, 233–253; týž, 2002a, na příkladu mosteckého regionu Klápště 1994a).

Vraťme se však ještě k těm z časných dokladů o německém právu, které sdělují něco více. Mají jeden podstatný rys. Adresátem práva nejsou sami vesniční hospodáři, ale pozemková vrchnost či „velkonájemce“, kteří až po tomto zmocnění postupují nové právo dalším zájemcům. Do poloviny 13. století přitom vládla v náplni ohlašovaného německého práva značná pestrost. Chybí podací, lokátor, terminologie nemá jasné kontury. Snad nejvíce se blíží klasickým německo-právním formám doksanské výsady pro Mury a zejména pro Jakubov. A nyní pozor! V listině z roku 1234 (CDB III.1, č. 65, s. 68–69) se hovoří o Jakubovu a jiných lokovaných vsích, jež mají být zbaveny „všeho obtěžování a služebnosti“ (*ab omni vexacione et servitute*) k Lokti a mají se řídit týmž právem jako tamní královi lidé. Loketský kastelán Sulislav měl dále zajistit vytyčení hraničních bodů. Nad doksanskými lidmi, označenými tu jako „chudí“–*pauperes* (Lalik 1976, 323–331) nemá mít pravomoc žádný kastelán, leč jenom doksanský kostel. V tomto smyslu by se udělení německého práva věcně i formálně blížilo představám imunity. Její hlavní rysy tu jsou patrné: vynětí z dosahu hradských úřadů a směřování pod autoritu doksanské vrchnosti. Nadto by to byla imunita vylepšená, neboť k ní zřejmě náleželo i mlčenlivé svolení zakládat v okolí Jakubova nové vsi a usazovat v nich jak domácí, tak cizí osadníky. Nebylo by to české specifikum, neboť také v Polsku a Uhrách se dají vést paralely mezi začínajícím německým právem a staršími nebo souběžnými imunitami (srovnej Tyc 1924, 61–69; Matuszewski 1936, 113–119; Körmendy 1995, 25–40).

V porovnání s moravskými ukázkami jsou tak doklady z Čech o něco pozdější, ale na druhé straně konkrétnější. Od panovníka a doksanských panen „sestupuje“ toto právo ke skutečným konzumentům, tedy poddaným. Jeho prostřednictvím sílila pouta vrchnosti k „jejím“ lidem, což souběžně oslabovalo jejich vazbu k hradským orgánům. Nejenže se tím německé právo profiluje jako cosi „pevnějšího“ a „stálejšího“, ale též jako zvláštní druh exempce nebo imunity. Ostatně imunizování klášterských a panovníkových majetků druhé německé právo byl krok logický. Časy Václava I. byly dobou, kdy znejistěním dříve tak rozsáhlých majetků, regálů a požitků knížete vyvstávala potřeba ohraničit a vymezit rovněž královské zboží tak, aby na ně nesahala moc stále ještě fungujících hradských orgánů – kastelánů, viliků, různých komorníků, jedním slovem úředníků. Německé právo na venkově a městské zřízení při budování měst se měnily v dílčí, ale v této etapě potřebný nástroj vyčleňování královských držav z vlivu přežívající hradské správy, k nimž se volně družily majetky církve. Zatímco imunity, a to hlavně díky rozložení klášterních, kapitulních a biskupských statků, bývaly většinou určeny poměrům na starším sídelním území, obracelo se německé právo více k novým sídelním přírůstkům.

Kromě obecného rozvolňování beneficiárních způsobů a potažmo hradské soustavy tak na sebe v společné tónině upozorňují tři navenek odlišné, ale v dopadech a následcích si blízké instituce – *imunity*, *německé právo* a *městské zřízení*. Každá jinak, přesto svorně rozrušovaly staré pořádky a stavěly mosty kvalitativně nové vývojové etapy, pro niž se ujímá označení mladší středověk (k pojmosloví Klápště 1994b, 9–10; Žemlička 2002a, 202–203). Ať imunity, německé právo nebo městské zřízení, všechny vyjímaly ohlašované subjekty či areály z tradičního „zemského“ práva a formou „svobody“ (*libertas*) je podřizovaly nastupující vrchnostenské autoritě. Jinak řečeno – tyto „svobody“ měly garantovat „imunizování“ formálně z moci panovníka, ale ve skutečnosti z houževnatě přežívajících

tříživých kompetencí beneficiárního úřednictva. Na jejich místo buď okamžitě, nebo v další fázi nastupovala přímá pozemková vrchnost, v obvodu města rychtář se svými orgány, třebaže „vrchností“ zůstával (u královských měst) panovník. Pod tlakem imunizačních článků v privilegiích pro biskupství, kláštery i kapituly, šířením práva „Němců“ a vznikáním soustavy prvních městských obcí se dále tenčil manévrovací prostor hradské správy a jejího úřednictva, krok za krokem se odbourávaly jeho „prastaré“ a nikým dlouho nezpochybnované nároky. Jelikož formálně stále šlo o průniky do zeměpanských práv a regálů, ještě hluboko ve 14. století udílel panovník klášterům (Doksany, Osek, Břevnov, Plasy, Teplá aj.) generální svolení, aby mohly své majetky emfyteuticky vysazovat (RBM IV, č. 650, s. 252, č. 888, s. 355, č. 891, s. 356–357, č. 914, s. 367–368, č. 924, s. 371).

Pronikáme k podstatě ne prvotního smyslu, ale historického účinku této exempční trojice, jehož váhu násobila provázanost všech jejích složek. Všechny tři instituce zároveň nepostrádaly další věcné rozměry a vyzařovaly barvitější akční rádius, než mohlo být naznačeno, v daném úhlu vidění se však představují jako jedna z hybných pák „změny“ (v širším záběru Žemlička 2002a, 204–230).

V dalším vývoji se také v českém a moravském prostředí začíná „právo Němců“ nebo „německé právo“ skrývat pod jinými obraty. Přes středověk a raný novověk se jich navršila celá řada – zákup, podací právo, dědické právo, lesní právo, kaufrecht a jiné (Weizsäcker 1913, 488; Vacek 1919, 67–68; Graus 1957, 127–128). Pro druhou polovinu 13. století má váhu zejména termín purkrecht čili emfyteutické právo ve vazbě, jak uvádí listina z roku 1256 a po ní jiné doklady (*iure emphitetico, quod purchrecht dicitur in vulgari*, viz CDB V.1, č. 77, s. 143, dále CDB V.2, č. 630, s. 238, č. 827, s. 527, č. 861, s. 581; RBM II, č. 1167, s. 500). Od konce 13. století převažují již samostatně aplikované termíny emfyteuze a purkrecht (FTB, č. 251, s. 192; RBM II, č. 2478, s. 1065 aj.), vytlačující dříve převládající výraz německé právo.

To se již někdejší určení německého práva přenášelo do jiné roviny. Na otázku, zda mohou být emfyteuze a purkrecht v českých podmínkách chápány jako kontinuální pokračování německého práva, je třeba odpovědět kladně, ale naopak německé právo se v svých prvotních formách stěží dá označit za emfyteuzi či purkrecht. A třebaže šíření německého práva bývá spojováno s venkovem, zasahovalo svými prvky také města. Postřehli to již starší autoři (Haněl 1874, 10–11; Juritsch 1905, 6–7). Jedním z názvů, jímž se emfyteuze označovala, byl už řečený „purkrecht“ (*purkrecht, iure purkrecht, burgrecht*), navozující vztah k městům a jeho právům. Především slezské doklady svědčí o vysazování měst německým právem, jak se stalo například v Břehu. Vratislavský kníže Jindřich III. (1241–1266) tu dal listinou z roku 1250 na vědomí, že skupině lokátorů světil místo k vysazení německým právem, a to právem města Sředy (*... civitatem nostram in Alta Ripa... iure Theutonico locandam contulimus... eo videlicet iure, quo civitas Noviforensis fundata est*). Podobných obrátů, kdy se místo vysazovalo německým právem a zároveň se vzpomenulo právo mateřského města, pochází ze Slezska dlouhá řada (Kuhn 1968, 69–122).

Obě formy, německé právo i městské zřízení, se tak v českých a jim příbuzných podmínkách mění v jeden z klíčových znaků transformačního a modernizačního pohybu. Jak německé právo, tak městské zřízení mají stejný genetický základ, teprve v dalším vývoji se rozešly do svébytných okruhů. Vždyť obyvatelé lokovaných sídlišť, vesnic i měst, bývali skrze ně vyjímáni ze starých břemen a „osvobozováni“ (= imunizováni) ze soukolí hradské správy. Kruh příčin a následků se uzavíral, „transformované“ německé právo začínalo plnit také jiné úkoly, než mu byly přisuzovány v začátcích.

Z protilehlé strany se dostáváme k výchozím otázkám o vztahu německé kolonizace, německého práva a „velké změny.“ Aby se úplně rozvolnil autarkně naturální krunyř, blokuující rozmach kvalitativních systémových změn, tomu napomáhaly vedle jiného též právně organizační nástroje. Jelikož trend „proměny“ zasáhl českomoravskou oblast již na sklonku „doby knížecí“, vznikaly tu dobré předpoklady, aby se v celém transformačním procesu uplatnily a šířily imunity, německé právo a městské zřízení (to jako svébytná odnož ně-

meckého práva). Významnou roli sehrávaly nejen některé církevní řády a instituce, díky svému nadnárodnímu působení dobře obeznámené s aktuálními formami modernizačních změn, ale stále více němečtí osadníci, začínající pronikat na českomoravské teritorium od konce 12., masověji během 13. století. Jmenovitě německé právo svou původní náplň časem rozšiřovalo a měnilo se v jakýsi regulátor vztahů mezi pozemkovou vrchností a poddanými. Ale tím již začíná jiná kapitola vývoje německého práva, přecházejícího v „klasickou“ emfiteuzi čili purkrecht.

Prameny

- Ann. Fuld. – Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis. Ed. F. Kurze, MGH SS rer. Germ. in usum scholarum 7, Hannoverae 1891.
- CDB – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, I. (805–1197). Ed. G. Friedrich, Pragae 1904–1907; II. (1198–1230). Ed. G. Friedrich, Pragae 1912; III.1–2 (1231–1240). Edd. G. Friedrich et Z. Kristen, Pragae 1942–1962; III.3. Acta spuria et additamenta. Edd. G. Friedrich, Z. Kristen et J. Bistfický, Olomucii 2000; IV.1. (1241–1253). Edd. J. Šebánek et S. Dušková, Pragae 1962; V.2 (1267–1278). Edd. J. Šebánek et S. Dušková, Pragae 1981.
- FTB – Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296). Ed. J. B. Novák, Praha 1903.
- Jarloch – Letopis Jarlocha, opata kláštera milevského, in: Fontes rerum Bohemicarum II. Ed. J. Emler, Praha 1874, 461–516.
- RBM – Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, II. (1253–1310). Ed. J. Emler, Pragae 1882; IV. (1333–1346). Ed. J. Emler, Pragae 1892.
- Vincencius – Letopis Vincencia, kanovníka kostela pražského, in: Fontes rerum Bohemicarum II. Ed. J. Emler, Praha 1874, 407–460.

Literatura

- BOLINA, P., 1986: K problematice kolonizace a počátků hradů na severovýchodní Moravě, Československý časopis historický 34, 565–584.
- BOHÁČ, Z., 1982: Otázky terminologie dějin osídlení a kolonizace za feudalismu, in: Historiografie čelem k budoucnosti. Sborník k šedesátinám J. Purše. Red. O. Felcman, J. Jeleček, T. Vojtěch, J. Zemlička, Praha, 359–373.
- BRACHMANN, J.–KLÁPŠTĚ, J. (Hrsg.), 1996: Hausbau und Raumstruktur früher Städten in Ostmitteleuropa. Památky archeologické – Supplementum 6, Praha.
- BRETHOLZ, B., 1912: Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Přemysliden (1306), München–Leipzig.
- BRETHOLZ, B., 1921: Geschichte Böhmens und Mährens, I. Das Vorwalten des Deutschtums. Bis 1419, Reichenberg.
- CETWIŃSKI, M., 1981: Pochodzenie etniczne i więzy krwi rycerstwa śląskiego, in: Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów I. Red. S. K. Kuczyński, Warszawa, 40–85.
- CETWIŃSKI, M., 1986: Polak Albert i Niemiec Mroczko. Zarys przemian etnicznych i kulturalnych rycerstwa śląskiego do połowy XIV wieku, in: Niemcy – Polska w średniowieczu. Pod red. J. Strzelczyka, Poznań, 157–169.
- ČECHURA, J., 1997: Zákup na statcích vyšehradské kapituly ve 14. a 15. století, Právně historické studie 34, 39–62.
- DRABEK, A. M., 1966: Die Weisen. Eine niederösterreichisch-mährische Adelsfamilie unter Babenberger und Přemysliden, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 124, 292–332.
- FIÁLA, J., 1992: Osídlení Sedlecka na přelomu 12. a 13. století, Minulostí Západočeského kraje 28, 33–83.
- FLORJA, B., 1988: Ob etničeských vzgljadach chronista Jarlocha, Folia Historica Bohemica 12, 109–122.
- FOCKE, F., 1887: Böhmen ist das angestammte Vaterland der Deutschböhmen. Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschböhmen, Warnsdorf.
- GRAUS, F., 1957: Dějiny venkovského lidu v době předhusitské, II. Dějiny venkovského lidu od poloviny 13. stol. do roku 1419, Praha.
- HANĚL, J., 1874: O vlivu práva německého v Čechách a na Moravě (Nástin), Praha.
- HIGOUNET, Ch., 1990: Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter, 2. Aufl. München.
- HIRSCH, H., 1913: Die Klosterimmunität seit dem Investiturstreit, Weimar.
- HOFFMANN, F., 1992: České město ve středověku, Praha.
- JAN, L., 1992: Ivanovice na Hané, Orlovice a johanitský řád (Příspěvek k poznání struktury a ekonomiky rytířských duchovních řádů do konce 15. století), Časopis Matice moravské 111, 199–226.
- JUREK, T., 1996: Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku, Poznań.

- JUREK, T., 1998: Die Entwicklung eines schlesischen Regionalbewußtseins im Mittelalter, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 47, 21–48.
- JURITSCH, G., 1905: Die Deutschen und ihre Rechte in Böhmen und Mähren im XIII. und XIV. Jahrhunderte, *Programm des Staats-Ober-Gymnasiums in Mies 1904–1905*, Mies, 1–183.
- KEJŘ, J., 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích, Praha.
- KLÁPŠTĚ, J., 1988: K některým problémům středověké kolonizace, *Studia Mediaevalia Pragensia* 1, 93–111.
- KLÁPŠTĚ, J., 1994a: Paměť krajiny středověkého Mostecka, Most.
- KLÁPŠTĚ, J., 1994b: Změna – středověká transformace a její předpoklady, in: *Mediaevalia archaeologica bohemica 1993. Památky archeologické – Supplementum 2*, Praha, 9–59.
- KOTYZA, O.–SMETANA, J., 1991: Zaniklá středověká osada Murý a města doksanského kláštera, *Archeologické rozhledy* 43, 611–632.
- KOUŘIL, P.–PRIX, D.–WIHODA, M., 2000: Hrady českého Slezska, Brno–Opava.
- KÖRMENDY, A., 1995: *Melioratio terrae*. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.–14. Jahrhundert, Poznań.
- KÖTTSCHKE, R.–EBERT, W., 1937: *Geschichte der ostdeutschen Kolonisation*, 1937.
- KUBÍN, P., 2000: *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*, Praha.
- KUHN, W., 1968: Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts, Marburg/Lahn.
- LALIK, T., 1976: Pauperes w dokumentach czeskich początków XIII wieku, in: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa, 323–331.
- LdMit 1999 – *Lexikon des Mittelalters V*, Stuttgart–Weimar.
- LEŚNIEWSKA, D., 1998: Zur Beurteilung der „deutschen Kolonisation“. Eine Skizze zur böhmischen Geschichtsschreibung, in: *Struktur und Wandel im Früh- und Hochmittelalter. Eine Bestandaufnahme aktueller Forschungen zur Germania Slavica*. Hrsg. von Ch. Lübke, Stuttgart, 31–38.
- LIPPERT, J., 1898: *Social-Geschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit, II. Der sociale Einfluss der christlich-kirchlichen Organisationen und der deutschen Kolonisation*, Prag–Wien–Leipzig.
- LThK 1996 – *Lexikon für Theologie und Kirche V*, Freiburg–Basel–Rom–Wien.
- MATUSZEWSKI, J., 1936: *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań.
- MEZNÍK, J., 1970: Národnostní složení předhusitské Prahy, *Sborník historický* 17, 5–31.
- NOVOTNÝ, V., 1937: *České dějiny I.4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271)*, Praha.
- PISKORSKI, J. M., 1990: *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań.
- PLÁČEK, M., 1997: Rakouský rod pánů z Trnavy (Thürnaui) a jejich vztahy k Moravě, *Časopis Matice moravské* 116, 79–92.
- PRAŽÁK, J., 1955: *Privilegium Přemysla I. pro Doksany a jeho konfirmace z r. 1276 (Poznámky k dějinám doksanského klášterství ve XII. a XIII. století)*, *Sborník archivních prací* 5, 159–203.
- PROCHÁZKA, R.–DOLEŽEL, J., 2000: *Současný stav poznání počátků jihomoravských měst. Přehled výzkumů* 42, 25–74.
- SEDLÁČEK, A., 1997, 1998: *Hrady, zámky a tvrze Království českého, X. Boleslavsko, XIV. Litoměřicko a Žatecko*, 3. vyd. Praha.
- SCHRAGE, G. E., 2000: *Zur Herkunft des Adels im Umfeld des Zisterzienserklosters Altczella. Ein Beitrag zur Assimilation der slawischen Oberschicht in der südlichen Germania Slavica in der Zeit um 1200*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 49, 1–18.
- SCHWARZ, E., 1931: *Die Orstnamen der Sudetenländern als Geschichtsquelle*, Berlin.
- SCHWARZ, E., 1961: *Die Volkstumsverhältnisse in den Städten Böhmens und Mährens vor den Hussitenkriegen*, *Bohemia* 2, 27–111.
- SCHWARZ, E., 1987: *Volkstums-geschichte der Sudetenländer, I. Böhmen, II. Mähren-Schlesien (= Handbuch der sudetendeutschen Kulturgeschichte, 3–4)*, 2. Aufl. München.
- SOVADINA, M., 1995: *Dvůr Václava I.*, *Sborník archivních prací* 45, 3–40.
- ŠIMÁK, J. V., 1938: *České dějiny, I.5. Středověká kolonizace v zemích českých*, Praha.
- ŠMAHEL, F., 1984: *Výsledky a výhledy výzkumu národnostní skladby českých měst od konce 13. do počátku 15. století*, in: *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*. Red. R. Marsina, Martin, 239–254.
- TOMAS, J., 1983: *Počátky města Litoměřic II.*, *Ústecký sborník historický*, 59–108.
- TŘEŠTÍK, D., 1997: *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha.
- TŘEŠTÍK, D., 2001: *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*, Praha.
- TYC, T., 1924: *Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200–1333)*, Poznań (nejnověji v: T. Tyc, *Z średniowiecznych dziejów Wielkopolski i Pomorza. Wybór prac*. Ed. J. M. Piskorski, Poznań 1997, 13–139).
- VACEK, F., 1919, 1920, 1921, 1922: *Emfyteuse v Čechách ve XIII. a XIV. století*, *Agrární archiv* 6, 67–78, 130–144, 174–188; *Časopis pro dějiny venkova* 7, 1–61, 112–155; *tamtéž* 8, 17–42, 65–91, 113–137, 177–202; *tamtéž* 9, 1–24.
- VANĚČEK, V., 1933–1939: *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostátu ve starém čes-*

- kém státě (12.–15. stol.), I. Zakladatelská práva, II. Pozemková vrchnost. Imunita hospodářská, III. Imunita soudní, Praha.
- VANIČEK, V., 2000: Velké dějiny zemí Koruny české, II. 1197–1250, Praha–Litomyšl.
- VELÍMSKÝ, T., 1992a: Hrabšiči Všebor a Kojata a počátky vrcholně středověkého Mostu, Český časopis historický 90, 321–334.
- VELÍMSKÝ, T., 1992b: Zur Problematik der Stadtgründung des 13. Jahrhunderts in Kynšperk nad Ohří (Königsberg), Památky archeologické 83, 105–148.
- VODÍČKA, J., 1959: Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně (Období předjohanitské 1238–1243), Sborník Matice moravské 78, 161–204.
- WEIZSÄCKER, W., 1913: Das deutsche Recht der bäuerlichen Kolonisten Böhmens und Mährens im XIII. und XIV. Jahrhunderte, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 51, 476–542.
- WEIZSÄCKER, W., 1921: Das Recht der Fremden in Böhmen, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 59, 15–76.
- WOSTRY, W., 1922: Das Kolonisationsproblem, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 60, 1–168.
- ZIENTARA, B., 1978: Der Ursprung des „deutschen Rechtes“ (ius Theutonicum) auf dem Hintergrund der Siedlungsbewegung in West- und Mitteleuropa während des 11. und 12. Jahrhundert, Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 2, 119–148.
- ZIENTARA, B., 1980: Über ius Theutonicum in Schlesien, Acta Poloniae Historica 42, 231–246.
- ZIENTARA, B., 1981: Działalność lokacyjna jako droga awansu społecznego w Europie Środkowej XII–XIV w., Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 36, 43–57.
- ZYCHA, A., 1912: Prag. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte Böhmens im Beginn der Kolonisationszeit, Prag.
- ZYCHA, A., 1914, 1915: Über den Ursprung der Städte in Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 52, 2–76, 263–307, 559–605; tamtéž 53, 124–170.
- ŽEMLIČKA, J., 1985: Odboj královce Přemysla v letech 1248–1249 a jeho sociální zázemí, Československý časopis historický 33, 564–586.
- ŽEMLIČKA, J., 1997: Čechy v době knížecí (1034–1198), Praha.
- ŽEMLIČKA, J., 1999a: Markomané, Němci a středověká kolonizace (K historiografii jednoho problému české medievalistiky), Český časopis historický 97, 235–272.
- ŽEMLIČKA, J., 1999b: Středověká kolonizace v pojetí Františka Palackého a současný stav výzkumu, in: František Palacký 1798–1998. Dějiny a dnešek. Sborník z jubilejní konference. Vydal F. Šmahel za spolupráce E. Doležalové, Praha, 101–111.
- ŽEMLIČKA, J., 2000: Böhmen – von den slawischen Burgzentren zum spätmittelalterlichen Städtenetz, in: Städtelandschaft – Städtenetz – zentralörtliches Gefüge. Ansätze und Befunde zur Geschichte der Städte im hohen und späten Mittelalter. Hrsg. von M. Escher, A. Haverkamp und F. G. Hirschmann, Mainz, (= Trierer Historische Forschungen, 43), s. 233–253.
- ŽEMLIČKA, J., 2002a: Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti, Praha.
- ŽEMLIČKA, J., 2002b: K ujímání a formám německého práva v českých zemích, Marginalia Historica 6, 7–38.

Zusammenfassung

Die Deutschen, das deutsche Recht und Transformationsänderungen des 13. Jahrhunderts (Einige Erwägungen und ein Schluß)

Dieser Beitrag kehrt zur Frage zurück, wann und unter welchen Formen der expressivere Zufluß der deutschen Bevölkerung in die tschechischen Länder begonnen hat. Es gibt nur wenige eindeutige Quellen zur Feststellung der Nationalverhältnisse vor dem 14. Jh. Deshalb nutzt man auch solche Indizien aus, welche die Orts- und Personennamen vorstellen. Die Erfahrungen warnen aber vor den Schlüssen, die die Nationalität aufgrund der „tschechischen“ oder „deutschen“ Namen abzuleiten versuchen. Das hing nämlich von einer Reihe der Umstände ab, was für ein Name man tragen konnte. Sogar die Namen des bürgerlichen und herrschaftlichen Milieus können nicht ein verlässlicher Zeiger der Nationalität sein, weil die Namen den Modewellen, den verwandtschaftlichen Beziehungen und dem Umgebungsmilieu sich angepaßt haben. Wenn auch das Studium der ethnischen Durchdringung heute zu den meist verfolgten Themen nicht gehört, hat ihre Erforschung ihre Begründung und aus diesen Ergebnissen kann man die Ausmaße der Transformationsbewegungen, ihre Richtung und Intensität abzuleiten.

Eine spezifische Stelle in der Kolonisationsproblematik nimmt die Frage des sog. deutschen Rechts ein. Es war nicht eine spezifische tschechische Äußerung, aber es ist nötig seine Krystalisierung und Verbreitung in den mitteleuropäischen Zusammenhängen (Schlesien, Böhmen, Mähren, Polen, Ungarn u.a.) zu studieren. Die erste Begegnung mit diesem Recht in Südmähren war am Anfang des 13. Jhs. Die erste

Nachricht vom deutschen Recht in Böhmen stammt aus dem Jahr 1226 (Mury bei Leitmeritz). Es scheint, daß das „neue Recht“ am Anfang nicht alle Merkmale hatte, die für das Recht von der Hälfte des 13. Jhs. typisch waren. In manchen Fällen sollte es eher die Besitzrechte der neuen Besitzer zu festigen. Zuletzt hat sich das deutsche Recht besonders in den Gebieten verbreitet, wo die Strukturänderungen der mittelalterlichen Besiedlung im Zusammenhang mit der Entfaltung des Marktes und des Geldwechsels (NW Böhmen) sich eingebürgert haben. In seiner Wirkung reiht sich das deutsche Recht in eine Ebene mit den Immunitäten und mit der Stadtverfassung, denn diese drei rechtlich Organisationsnormen beteiligten sich auf der „Exemption“ der landwirtschaftlichen Bevölkerungen aus der Rechtsbefugnis der Burgbeamten und so haben in ihren Folgen zur Gestaltung der Grundbesitze des Adels, der Kirche und des Herrschers zugesteuert.